

DOI:10.26104/NNTIK.2022.92.53.059

Сагынбаева Б., Көчөрбай уулу С.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ «ӨЛҮМ» ТҮШҮНҮГҮНӨ
БАЙЛАНЫШТУУ КОЛДОНУЛГАН ЭВФЕМИЗМДЕР

Сагынбаева Б., Көчөрбай уулу С.

ЭФЕМИЗМЫ СВЯЗАННЫЕ С ПОНЯТИЕМ «СМЕРТЬ»
ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

B. Sagynbaeva, Kochorbai uulu S.

EPHEMISMS ASSOCIATED WITH THE CONCEPT
OF «DEATH» USED IN KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 811.11/81.372

Коомдун өнүгүүсүнүн түрдүү этаптарында пайда болгон, көбүнчө мифологиялык түшүнүктөрдөн, диний ишенимдерден улам келип чыккан, айтууга тыюу салынган табу сөздөрүн алмаштыруучу эвфемизмдер – эмоционалдык жактан нейтралдуу лексемалар катарында адресантка орой, осол көрүнгөн сөздөрдүн ордуна колдонулган, жумшартылган сөздөр болуп саналат. Тектеши түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде «өлүм» түшүнүгүнө байланыштуу эвфемизмдердин өтө арбын тилдик бирдиктерден куралган тутумун байкоого болот. Мындай жагдай аталган этностордо «өлүм» түшүнүгүнө айрыкча мамиле кылынгандыгы менен шартталган. Бул макалада кыргыз тилиндеги «өлүм» түшүнүгүнүн туюндурууда колдонулган эвфемизмдердин семалык өзгөчөлүктөрүнө жараша топторго ажыратуу жана колдонулуу өзгөчөлүктөрүн сыпаттоо аркылуу кыргыз элинин улуттук менталитетиндеги «өлүм» түшүнүгүн кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн белгилөө аракти болот.

Негизги сөздөр: табу, эвфемизм, «өлүм» түшүнүгү, сема, ишеним, коркуу, кыргыз тили.

Эвфемизмы, появляющиеся на разных этапах развития общества, часто возникающие из мифологических понятий, религиозных верований, замещающие запретные слова, представляют собой смягченные слова, употребляемые вместо слов, кажущихся адресату грубыми в качестве эмоционально нейтральных знаков. В родственных тюркских языках, в том числе в кыргызском, существует система эвфемизмов, связанных с понятием «смерть», которая состоит из большого количества языковых единиц. Это связано с тем, что в этих этнических группах понятие «смерть» трактуется по особенному. В данной статье предпринята попытка выявить особенности концепта «смерть» в национальном менталитете кыргызов, сгруппировав их по семантическим признакам эвфемизмов, используемых при выражении концепта «смерть» в кыргызском языке и описание особенностей их использования.

Ключевые слова: табу, эвфемизм, понятие «смерть», сема, верование, страх, кыргызский язык.

Euphemisms appearing at different stages of the development of society, often arising from mythological concepts, religious beliefs, replacing forbidden words, are softened words used instead of words that seem rude to the addressee as emotionally neutral signs. In related Turkic languages, including Kyrgyz, there is a system of euphemisms associated with the concept of "death", which consists of a large number of linguistic units. It is connected with the fact that in these ethnic groups the concept of "death" is interpreted in a special way. This paper attempts to identify the features of the concept of "death" in the national mentality of the Kyrgyz

people by grouping them according to the semantic features of the euphemisms used in expressing the concept of "death" in the Kyrgyz language and describing the features of their use.

Key words: taboo, euphemism, the concept of "death", sema, belief, fear, the Kyrgyz language.

Киришүү. Полинезия аралдарын байырлаган уруулук бирикмелердин тилдеринен өздөштүрүлүп, *ta* жана *pi* деген лексемалардан куралган табу сөзү «өзгөчө белгиленген» деген маанини туюндурат да, мифологиялык түшүнүктөрдөн, диний ишенимдерден, ыйык жана каардуу саналган күчтөрдөн коркуу сезимдеринен улам кандайдыр бир кыймыл-аракеттерди жасоого, айрым буюмдарды колдонууга, бир катар жаратылыш күчтөрүнүн, адамдардын жана жаныбарлардын атынан атоого тыюу салган адат болуп эсептелет. Алгачкы коомдо адамдар *оору*, *кырсык*, *анаат*, *коркунучтуу рух*, *өлүм* сыяктуу көрүнүштөрдөн улам чыккан тыюу салынган сөздөрдү башка сөздөр менен алмаштырбай айта турган болсо, анда ал жагымсыз кубулуштарга кабылып калуу ишениминде болушкан. Ошол себептүү ар бир табу сөздөрү арбын сандагы эвфемизмдер менен алмаштырылып колдонула келген.

Пайда болуу тарыхы тилдеги тыюулардын терең архаикалык калдыктары менен байланыштуу болгон эвфемизм – грек тилиндеги *ei* «жакшы» жана *phēmē* «сүйлөө» деген сөздөрдөн куралып, «жакшы, сылык сүйлөө» деген мааниде колдонулары белгилүү. Эвфемизмдерге лингвист Дебора Кемэрон «Тыюу салынган нерселерге түздөн-түз тиешелүү сөздөрдүн терс ассоциацияларынан качуу же жумшартуу үчүн атайылап колдонулган терминдер» деген аныктама берет [1, 73-б.]. Ал эми Кейт Бурридж эвфемизмдерди: «Сүйлөп жаткан адам белгилүү бир коммуникативдик ниетти ишке ашырууда орой сөздөрдү колдонуунун ордуна, жагымдуу жана «зыянсыз» альтернативалардын алмаштырылуусу», - деп чечмелеген [3, 66-б.]. Өз кезегинде А.Реформатский «Тыюу салынган сөздөрдү алмаштыруу үчүн башка сөздөр - эвфемизмдер керек» деген пикирди айткан [4, 544-б.]. Демек эвфемизмди «коркунучтуу», «уяттуу» же «жагымсыз» делген мазмундагы сөздөрдүн кепте атайылап кыйыр же социал-

дык жактан «ыңгайлуу» ыкмалары менен алмаштырылган, жумшартылган тил бирдиктери деп түшүнсөк болот.

Карбоз Дыйканов эвфемизмди: «Айрым ишенимдерге байланыштуу түшүнүктөрдү өз аты менен айтпай, тилде тиешелүү башка сөздөр менен алмаштырып айтуу», - деп түшүндүрүп, «өлдү» сөзүнүн ордуна «көз жумду», «дүйнө салды» же «чарчап калды»; «төрөдү» сөзүнүн ордуна «көз жарды», «бошонду»; «чечек» сөзүнүн ордуна «улуу тумоо», «чоң кесел», «чыйкан» сөзүнүн ордуна «сыздоок» сыяктуу кээ бир сөздөрдү эвфемизм катары мисал келтирет [6, 186-б.].

Эвфемизмдерди тиешелүү жана керектүү шарттарда орду менен колдонуу өтө маанилүү. Мисалы, сейрек учурларды эске албаганда «өлүм» түшүнүгүндөгү эвфемизмдер дээрлик жаныбарларга карата колдонулбайт. Анткени жаныбарлар адамдар сыяктуу аңсезимге ээ эмес болгондугунан улам алар адамдар үчүн адамчалык баркка ээ болбогон. Мисалы, койго карата *каза тапты, дүйнөдөн өттү* десек кулакка өөн учурап, эвфемизм орунсуз колдонулуп калмак.

I. Түрк элдеринин арасында кылымдар бою оозеки чыгармачылыгын сактап келген кыргыз элинин салттуу турмушунда тыюу жана эвфемизмге байыртадан бери эле өзгөчө маани берилип келгендиги байкалат. Алсак эпитафиялык мүнөздөгү Енисей жазма эстеликтеринде «өлүм» түшүнүгүндөгү бир катар эвфемизмдердин колдонулгандыгын көрүүгө болот. Алсак, *өл-* этишинин тике колдонулушу менен катар, *өл-* этишинин ордуна *адырыл-, азы-, сечлин-, түкөн-, йокал-, майы-, йерил-, йит-* сыяктуу эвфемизмдер колдонулган [7, 148-б.]. Мисалы, *Үч йетмиш йашымка адырылтым, Эгүк-Катун йеримке адырылтым* «Алтымыш үч жашымда каза болдум, Эгүк-Катун жеримден айрылдым». Бул мисалда *адырылтым* – «өлүү» маанисиндеги эвфемизм катары колдонулгандыгын көрүүгө болот. Мындан улам жазма эстеликтердеги берилген эвфемизмдердин колдонулушу ошол доордогу кыргыз маданиятынан кабар берип турат. Ошол заманда деле кыргыз элинин кеп маданиятынын жогорку деңгээлде болгондугун айта алабыз.

Элдин тарыхый өсүп-өнүгүүсүн, маданиятын, чындыкты таанып-билүүсүн камтыган улуттук менталитет тил аркылуу улуттук маданиятта чагылдырылат. Жогоруда белгиленген байыркы кыргыз элинин улуттук маданиятын азыркы кыргыз тилинин деңгээлдик системасынан да көрүүгө болот.

Кыргыздарда өлүм окуясы болгон учурда жакынын жоготкон адамдарга «жаман кабарды» угузуу жумшартылып, кыйытылып айтылуусу өтө маанилүү. Мындай мамиле өлүм кабарынын оор таасирин азайтуу, адамды өтө жаман акыбылга калтырбоо жана адресаттын психологиялык жактан жабыркап калбоосу максатында болот. Өлүмдүн оор кабыл алынгандыгына жана этикалык жүйөөлөргө байланыштуу түз маа-

ниде айтылган сөздөр тике айтылбай аларды эвфемизмдер аркылуу жымсалдоого, жумшартууга аракет кылынат.

Жалпы тил илиминдеги эвфемизмдердин туюндурган маанилеринен айырмаланып кыргыз тилиндеги кандай менталдык өзгөчөлүктөр чагылдырылат деген максатта азыркы кыргыз тилиндеги «өлүм» түшүнүгүнө байланыштуу эң көп колдонулган эвфемизмдерди семантикалык белгилерине жараша «өлүү», «өлтүрүү», «өлүк», «башка дүйнө», «көр» семаларына мисал катарында бөлүп алып, ал семаларга лингвистикалык талдоо жүргүзүп көрөлү.

1.1. «Өлүү» семасындагы эвфемизмдер.

«Өлүм» түшүнүгүнө байланыштуу эвфемизмдердин арасынан эң көп учурай турганы «өлүү» маанисиндеги эвфемизмдер экендигин байкоого болот. Алсак, *ажал жетүү, ай баткандай болуу, акка моюн сунуу, акыретке жөнөө, башы жерге кирүү, дүйнөдөн жүз үйүрүү, дүйнөдөн кайтуу, дүйнөдөн өтүү, жан берүү, жан таслим болуу, жаны чыгуу, жез жаздануу, жүрүп кетүү, жыгылуу, каза болуу, кайтыш болуу, келбес жолго кетүү, келбес сапарга аттануу, кете берүү, көз жумуу, көзү өтүү, ичер суусу түгөнүү, күнү бүтүү, кырданып кетүү, кыямат жайга кетүү, ноопат болуу, тындым болуу, о дүйнө кетүү, өмүрү өчүү, өтүп кетүү, суусу түгөнүү, чым жаздануу ж.б.* сыяктуу эвфемизмдер тигил же бул шарттарга жараша «өлүү» маанисинде колдонулуп турат.

Мисалы: *Манас акыры бир илеп дем тартты да, көз жумду...* (А. Жакыпбеков). *Казыке, ысык чай ичесизби десем, көрсө, алда качан эле жүрүп кетиптир.* (Ч.Айтматов). *Жыгылганына бир жумача болуптур, муну мен азыр билип отурам.* (М.Элебаев). *Кыргыз Эл акыны, Кыргыз Республикасынын Баатыры Сүйүнбай Эралиев бүгүн, 16-июлда 95 жашында келбес сапарга аттанды.* («Азаттык» үналгысы) *Кырк уруктун башчысы тындым болсо ... топураган уруулар топурап кайда барат* (Т.Касымбеков). *Кайран Элебес дүйнөдөн өттү деген кагаз келди* (Т.Сыдыкбеков). *Чөлдүн кум уюлгукан шамалы менен атаандаша чуркаган күлүк ат минишкен каракчылар эки жерден кол салып, анда он жолдош набыт болду* (Т. Касымбеков).

Мындан сырткары кыргыз тилинде өлүү семасын «*көзү муз тартып агына айланып кетүү*», «*жолу кайрылбас болуп түгөнүү*» сыяктуу татаал сөз айкаштарынан куралган эвфемизмдерден учуратууга мүмкүн [8, 222-б.].

Санакталып алынган эвфемизмдерди *кетүү, жөнөө, кайтуу, өтүү, сапарга аттануу* сыяктуу **багыт этиштери**;

жан, көз соматикалары;

акка моюн сунуу, ичер суусу түгөнүү, ай баткандай болуу, жан берүү, жан таслим болуу, өмүрү өчүү этиштик сөз айкаштары уюштурат. Булардан

багыт этиштери аркылуу уюшулган эвфемизмдер өлгөн кишинин «өз эрки менен башка дүйнөгө кетүү» маанисин, ал эми этиштик сөз айкаштары аркылуу уюшулган эвфемизмдер «буйрукка моюн сунуу, аргасыздык» маанисин билдирип тургандыгын байкоого болот.

1.2. «Өлтүрүү» семасындагы эвфемизмдер. Кыргыз тилинде колдонулуу жыштыгы боюнча «өлүү» маанисиндеги тергөөлөрдөн кийин эле «өлтүрүү» семасындагы эвфемизмдер турат. Мисалга, *тынчытуу, жаздана жатуу, жок кылуу, ай баткандай кылуу, башын алуу, жайын табуу, жанын алуу, уйпалоо, жер кучактатуу, канын ичүү, көзүн тазалоо, курман чалуу, күм-жам кылуу, мерт кылуу, окко учуруу, ок жедирүү, устуканын упат кылуу, сөөгүн сөпөт кылуу, канын төгүү, сап кылуу, узунан салуу* ж.б. өндүү тилдик каражаттар «кимдир бирөөнү жок кылуу», «өлтүрүү» маанисин туюндурат.

«Өлтүрүү» семасында *тынчытуу, ай баткандай кылуу, жайын табуу, көзүн тазалоо, күм-жам кылуу, устуканын упат кылуу, сөөгүн сөпөт кылуу* этиштик сөз жана сөз айкаштары аркылуу уюшулган эвфемизмдер «байкатпай өлтүрүү», «жигин билдирбей өлтүрүү» сыяктуу семантиканы;

башын алуу, уйпалоо, канын ичүү, мерт кылуу, окко учуруу, канын төгүү сыяктуу этиштик бирдиктер аркылуу уюшулган эвфемизмдер «аёосуздук», «агрессивдүүлүк» семантикасын билдирет.

Мисалы: *Буларды азыр бир токтотсо өлүмү токтотпосо, башка эчтеме макат бералбай, бет келгенди жексен кылып баратышты* (Т.Касымбеков). *Бирок, энемди жаздым кыла турган болсо, жалгыз Керим кербезди эмес, манап агасын баштап, башкаларын да жаздана жатам* (Т.Үмөталиев). *Мүмкүн башың кесилип, каның төгүлөр* (К. Жантөшев). *Узак кете электе үч айылдан үч жигит жете барсын да көзүн будалап, жар көчүрүп таштап келе беришсин* (А. Убукеев). *Эми этектен аларда, узунунан саларда* (Семетей).

1.3. «Өлүк» семасындагы эвфемизмдер. Кыргыз тилинде маркумду тике «өлүк» деген сөз менен атоо кыйла оңтойсуз угулат. Ошондуктан аталган сөз *жасат, сөөк, жансыз, маркум, ыраматылык, моют, майит, мерт, жансыз дене, мүрдө* ж.б. эвфемизм сөздөрү менен алмаштырып айтылып, баштапкы маанини кыйла нейтралдаштырат.

Мындагы атооч сөздөрү аркылуу уюшулган эвфемизмдер мезгилдик мерчемге, мөөнөткө карай айырмаланып колдонулат. Мисалы, жаңы эле өлгөн кишиге *сөөк, жасат, моют* эвфемизмдери колдонулса, өлгөн кишини кийин эскерүүдө *маркум, ыраматылык* эвфемизмдери айтылат.

Мисалы: *Күн эрте бешим кезде кепинге алып, табытка салып, он чакты адам Дарыяхандын сөөгүн көтөрүп жөнөп калышты* (К. Жантөшев). *Моютка*

келген эл толду, Кең, Ташкендин талаага (Манас). *Ошого катарлаш коюла баштаган алардын жасаты* (Ө. Даникеев).

1.4. «Башка дүйнө» семасындагы эвфемизмдер. Башка дүйнө маанисинде *о дүйнө, тиги дүйнө, чын дүйнө, чын жай, бейши, тозок, учмак, түбөлүк жай, акырет, жаннат, жасаннам, кыямат* ж.б. өңдүү эвфемизмдер колдонулат. Бул мисалдардагы эвфемизмдерде – адам өлгөндөн кийин анын жаны, руху бара турган бул дүйнөдөн сырткаркы кандайдыр бир экинчи дүйнө түшүнүгү туюндурулат.

«Өлүм» семасындагы *-га кет-, -га кайт-, -га аттан-* моделиндеги багыт этиштери «тиги дүйнөгө», «о дүйнөгө» «багыт алуу» маанисин туюндурууда колдонулат.

Мисалы: Айрыкча бугу уруусунан кадырлуу кары **а дүйнө** кетсе, анын кара ашы, чоң ашынын кызматы Момундун мойнунда (Ч.Айтматов). *Акыретке бет алсам, Атакелеп артымдан Наалып калар бала жок* (Манас). *Айткулу ниети дурус киши эле, шейит болду, жаны жаннатта болсун* (К. Баялинов).

1.5. «Көр» семасындагы эвфемизмдер. Өлгөн адамдын жансыз денесин жерге жашыруу максатындагы көмүлө турчу жер, «көр» сөздөрүнүн ордуна колдонулуучу эвфемизмдерге *мүрзө, көркана, жайкама, жайкана, көрүстөн, моло, кабыр, кавырстан, шанабат, жай, күмбөз, мазар, бейит, сагана* сыяктуу сөздөрдү көрсөтүүгө болот. «Көр» семасындагы эвфемизмдердин басымдуу бөлүгү башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр экендигин байкоого болот.

Мисалы: *Калың бейитти бет алган жалгыз аяк жол менен үч аял келе жатышты* (К. Баялинов). *Сагана* кылып койдуруп, Таманын терең ойдуруп, Казыга кепин бычтырып, Калың элди чакырып (Курманбек). *Алда кайда бир дунгандын жеринде томпоюн Бекдайырдын жалгыз молосу* калды (М. Элебаев).

Демек жогоруда талдоого алынган семалар аркылуу кыргыз элинин аң-сезиминдеги, дүйнө таанымындагы өлүм жөнүндөгү түшүнүгүндө байыркы кыргыздар бул дүйнөдөгү жашоону чыныгы дүйнө катары көрсө, учурда бул дүйнөдөгү жашоону жалган дүйнө катары көрүп, өлгөндөн кийинки жашоодо чыныгы дүйнөгө кайтуу, чыныгы дүйнөгө өтүү ишенимдери орун алгандыгын көрүүгө болот. Кыргыз элигни менталитетинде орун алган мындай түшүнүктөрдү алардын жашоо тарыхындагы тутунган диндериндеги ишеним эрежелери шарттап турат.

II. «Өлүм» түшүнүгүнө байланыштуу эвфемизмдердин семалык топторунан сырткары колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө карай бир нече топторго ажыратып карайбыз:

2.1. «Өлүм» түшүнүгүндөгү диний ишенимдерге карай колдонулган эвфемизмдер:

2.1.1. Традициялык диндерге байланыштуу (Те-

нирчик, шаманизм, зорастринизм, манихейчилик, буддизм)

2.1.2. Ислам динине байланыштуу

2.2. «Өлүм» түшүнүгүндөгү жаш куракка карай колдонулган эвфемизмдер:

2.2.1. Жаш балдарга карата айтылуучу эвфемизмдер

2.2.2. Улуу курактагыларга айтылуучу эвфемизмдер

2.2.3. Улгайган курактагыларга айтылуучу эвфемизмдер

2.3. «Өлүм» түшүнүгүндөгү өлүм түрүнө карай колдонулган эвфемизмдер:

2.3.1. Кадимки өлүмгө байланыштуу

2.3.2. Мезгилсиз өлүмгө байланыштуу

2.3.3. Белгисиз өлүмгө байланыштуу

2.3.4. Оорудан улам болгон өлүмгө байланыштуу

2.3.5. Согушка байланыштуу өлүмгө байланыштуу.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги «өлүм» түшүнүгүнө байланыштуу эвфемизмдердин семалык позицияларын жана колдонулуш өзгөчөлүктөрүн анализдөөнүн негизинде:

I. Кыргыз тилиндеги «өлүм» түшүнүгүнө байланыштуу эвфемизмдерди колдонуу себебинин эки негизги фактору аныкталды:

Алардын биринчиси – **коркуу**;

Экинчиси – **адеп-ахлактык, этикалык маданият**.

II. Кыргыздардын менталитетинде «өлүм» түшүнүнүн төмөндөгүдөй мазмундук бүтүмдөрүн санап көрсөтөбүз:

- Өлүм – жашоо жараянынын бүтүшү.

- Өлүм – жандын же рухтун денеден бошонушу.

- Өлүм – жаңы бир жашоонун башталышы.

- Өлүм – жалган дүйнөдөн чыныгы дүйнөгө кетүү.

- Өлүм – жок болуу.

- Өлүм – уйку.

- Өлүм – тагдыр.

- Өлүм – алдамчы.

- Өлүм – душман.

- Өлүм – жакшылык.

- Өлүм – жамандык.

Адабияттар:

1. Cameron D. Verbal Hygiene. Routledge, London/New York, 1994.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү I-II. Аврасия Пресс, Бишкек, 2010.
3. Burrige K. Euphemism and language change: The sixth and seventh ages. <https://journals.openedition.org/lexis/355#tocto2n5>, 2012, 65-92 pp.
4. Реформатский А.А. Введение в языкознание. - М., 1967.
5. Сагынбаева, Б. Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги «жакшылык / жамандык» концепти. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек, 2018. - №1. - 198-204 с.
6. Дыйканов, К. Кыргыз тилинин таблицалары. - Фрунзе, 1971.
7. Усеев Н. Енисей жазма эстеликтери I. Лексикасы жана тексттер. - Бишкек, 2011.
8. Максүтова, А. Кыргыз тилиндеги «өлдү» сөзүнө байланыштуу тергөөлөрдүн объектилери. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, Бишкек 2017, №10, 222-224 с.
9. Усубалиев Б.Ш. Кыргыз филологиясы жана филологдору. Avrasya Basması. - Бишкек, 2007.